

Резюме

В статті публікуються матеріали поселення завершаючого етапу культури карпатських курганів, которое исследовалось автором у с.Короливівка Коломыйського району Івано-Франківської області.

Одержано 25 квітня 2005 р.

УДК 903.25

А.В.Скиба

ПОЯСНІ НАБОРИ ТИПУ ВІЛЬХОВЧИК-КОЗІЇВКА ТА ЇХ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

У статті аналізуються поясні набори слов'янських скарбів типу Вільховчик-Козіївка в контексті культурно-історичних контактів з азійськими кочівниками.

Ключові слова: поясні набори, скарби, слов'яни, Аварський каганат.

Серед поясних наборів, що походять зі слов'янських скарбів, найбільш своєрідну групу складають комплекти з Вільховчика та Козіївки (Рис.1, А, Б). Деталі цих наборів вирізняються більш складними обрисами, часто із мотивами голівок грифів (грифонів). Деталі з складним профілем входили також до складу поясного набору з Мартинівки [7, табл.19, 9-10]. Окремі складнопрофільні бляшки виявлені на Зимнівському городищі [3, табл.ХІІ, 3,5; рис.6, 2].

Складнопрофільні накладки, що походять з перелічених пам'яток, за формою можна поділити на шість типів. До першого віднесено вертикально-симетричні накладки, оздоблені двома стилізованими голівками грифів. Вони входили до наборів з Вільховчика (3 екз.) та Козіївки (1 екз.) (Рис.1, А, 1-3, Б, 6).

Другий представлений вертикально- і горизонтально-симетричними бляшками, оздобленими чотирма голівками грифів. Три з них відомі у Вільховчицькому скарбі (Рис.1, А, 4-5).

До третього належать двочастинні накладки витягнутої форми, нижня частина яких оформлена у вигляді ніжки або щитка. Вони входили до поясної гарнітури з Козіївки, де були представлені чотирма екземплярами. Серед поясних деталей цього типу є видовжені накладки з вузкою

ніжкою (Рис.1, Б, 1-2) та з широкою нижньою частиною, що має щитоподібні обриси (Рис.1, Б, 4-5).

Четвертий представлений вертикально-симетричними накладками з боковими виступами. Цим речам притаманні симетрично розміщені бокові завитки-виступи та невеликі відмінності в оформленні верхньої і нижньої частини. Їх знайдено в Зимно (Рис.2, 23-24).

До п'ятого типу віднесено горизонтально- і вертикально-симетричні накладки з боковими виступами-відгалуженнями. Вони походять з Мартинівського скарбу, де представлені двома екземплярами [7, табл. 19, 9-10].

До шостого типу належать хрестоподібні бляшки, ажурні кінці яких, змикаючись, надають їм округлої форми (Рис.1, А, 7-9).

Найбільш імовірно, складнопрофільні накладки з Вільховчицького та Козіївського скарбів входили до однотипних поясних наборів. На це вказує чисельність речей, їх комплектність, співвідношення пряжок, накладок, ремінних наконечників, а також стилістична єдність предметів.

Речі найбільш близькі за формою та стилем до грифоподібних накладок першого типу із Вільховчика та Козіївки походять з району Дайламан на півночі Ірану [14, taf. 2, 2-5] (Рис.2, 1-3). Співпадають у них й окремі деталі: виділення голівок грифів лініями-комірцями, наявність кружечків-вирізів, утворених дзьобами грифів та протилежними їм вигинами профілю. Мотиви оформлення верхньої частини дайламанських накладок, які перегукуються з оздобленням профілю накладок з Вільховчика, засвідчують єдність художньо-стилістичної традиції обох комплектів.

Речі, представлені складнопрофільними двочастинними накладками з Козіївки, мають різні паралелі. Предмети першого варіанту третього типу мають близькі аналогії в аварських комплексах Кішкерьюш-Вагохід і Кішкерьюш-Варасалат [16, гус.37; 15, taf. 92-94] (Рис.2, 18-22). Деталі другого варіанту перегукуються з накладкою із дайламанського комплексу, хоча і не є ідентичні їй [14, taf. 2, 13] (Рис.2, 14).

Характерною рисою грифоподібних мотивів, які використані для оздоблення деталей поясних наборів цієї групи, є те, що профільні голівки грифонів немовби вписані у візерунок контуру предметів, лінії їх голівок поєднуються з асиметричними вигинами та завитками. Слід відмітити стилістичну єдність геральдичних гарнітурів та складнопрофільних поясних деталей. В художньому вирішенні останніх ми бачимо більш багате поєднання мотивів, які є властивими для геральдичного стилю. Грифоподібні мотиви, що органічно "вписані" в контур предметів, яскраво підкреслюють ці риси.

Зазначимо, що мистецькі вироби і, зокрема, деталі поясних наборів із зображеннями грифонів, були притаманними для тюркських старожит-

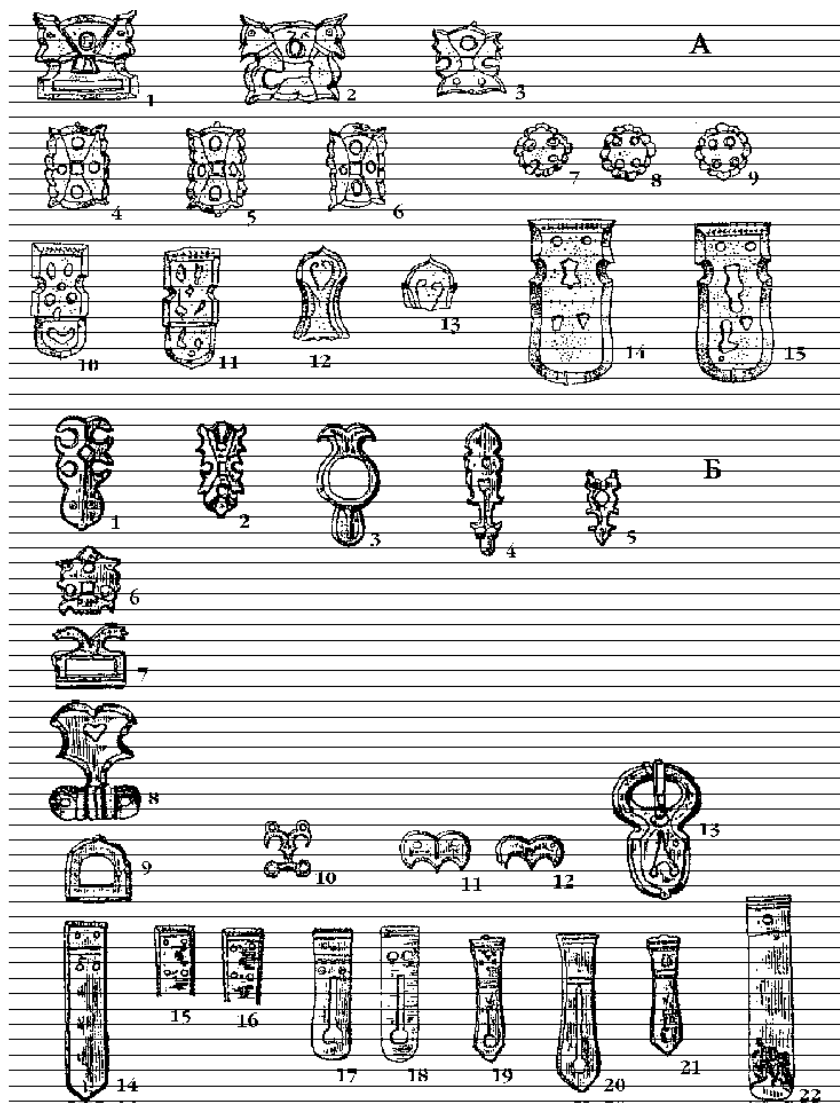

Рис. 1. А – поясний набір із Вільховчицького скарбу
 (за О.М.Приходнюком),
 Б – поясний набір із Козіївського скарбу.

ностей кудиргинського типу (ремінний наконечник та ажурна накладка із зображенням грифонів, представлені в похованнях 11 і 23 з могильника Кудирге у гірському Алтаї), аналогічне до кудиргинського (походить з кочівницького) поховання, розкопане поблизу обсерваторії Улут-бека в Самарканді. Перелічені вище комплекси на Алтаї та в Середній Азії датуються VII ст. [4, 39, табл. XVIII, 25, XXIV, 12; 10, рис.20, 18].

Найбільш близькою аналогією до хрестоподібних накладок із Вільховчика є деталі поясу з поховання на р.Уба у Східному Казахстані, датованого кінцем VII–VIII ст. Накладки округлої форми притаманні тюркським поясам Південного Сибіру та Середньої Азії [10, рис.20, 20, 25, 23, 6-7]. Вироби, прикрашені “перлинами”, відомі в Малій Перещепині, ст.Старонижньостеблевській у Східному Приазов’ї, а також в аварських комплексах Боча, Кішкерьюш-Вагохід [8, фото 8, 1; 2, табл.25, 2; 16, гус.28; 5, рис.60, 20].

Окрім слов’янських старожитностей та комплексів з Ірану та Середнього Подунав’я деталі ремінних гарнітур зі складним профілем відомі на Алтаї (Кудирге), в Середній Азії на території Хорезму [4, табл. XVIII, 14]. Речі цієї групи походять також із Садовця в Північній Болгарії та могильника Ночера Умбра в Італії [5, рис.38, 22, 65, 11] (рис.2, 9-10).

Для визначення місця цих поясних гарнітурів серед слов’янських геральдичних наборів, а також з’ясування культурного середовища, з яким вони були пов’язані, важливе значення мають інші поясні деталі слов’янських наборів.

У вільховчицькому наборі деталі зі складним профілем поєднуються з ремінними наконечниками з боковими вирізами (Рис.1, А, 14-15). Такі наконечники притаманні багатьом слов’янським гарнітурам, вони відомі в Трубчевську, Хацьках, Мартинівці, Гапоново [9, рис.13; 5, рис.42, 4, 6, 29]. До Вільховчицького набору входили також фрагментовані деталі, що мали завершення, схоже на полум’я, та двочастинні накладки з боковими вирізами (Рис.1, А, 12-13). Близька аналогія останнім походить з аварського комплексу Офьолдеак [15, taf.94, 5]. Слід також зауважити, що за формою основної частини, стилістикою та композицією прорізів вони є досить близькими виявленим в районі Дайламану (Іран), та аналогічній накладці з Мартинівського скарбу [5, рис.35, 29-31].

До козіївського набору входила ліроподібна пряжка з цільновідлитою щитком (Рис.1, Б, 13), одночастинна аркоподібна накладка (Рис.1, Б, 9), З-подібні накладки, ремінні наконечники з прямими та вигнутими боками (Рис.1, Б, 11-12), Т-подібна бляшка з рогоатою пластиною із вигнутими боками (Рис.1, Б, 8). Такого типу Т-подібні бляшки найбільш поширені у Волго-Уральському регіоні (Підболоття, Волчиха, Уфа-Новіковка,

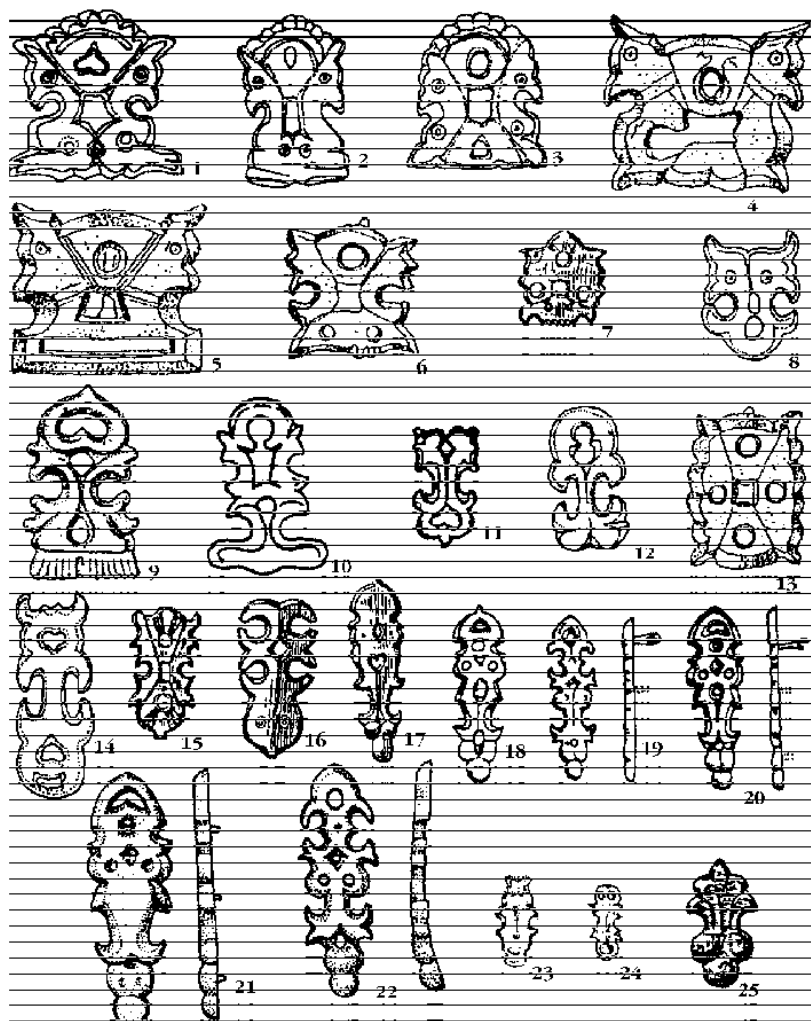

Рис. 2. Складнопрофільні поясні накладки з грифоподібними мотивами:
 1-3, 8, 12, 14 - Дайлама (Північний Іран); 4-6, 13 - Вільховчик;
 7, 15-17 - Козіївка; 9 - Будакалах, Карпатська котловина;
 10 - Ночера Умбра (Італія), 11 - Садовець (Північна Болгарія);
 18-20 - Кішкорьовш-Варасалат; 21-22 - Кішкорьовш-Вагохід,
 Карпатська котловина; 23-24 - Зиліне; 25 - Кудирге (Алтай).

Петропавлівська, Ур'я) та на Північному Кавказі (Малаї, Камунта, Чмі, Дай) [5, 26-27, рис.38; 39]. Накладка, близька до згаданих, походить також з Чуфут-Кале (Крим) [1, рис.50, 22]. В слов'янських старожитностях Т-подібні бляшки з рогатою пластиною окрім Козіївки відомі в Гапоновому, Хацьківському, Блажківському, Суджанському та Трубчевську [5, рис.30, 1; 7, табл.22, 1-2, 43, 5, 70, 5; 9, рис.8, 6-7].

До поясної гарнітури з Козіївського скарбу входила невідома в інших слов'янських комплексах накладка з горизонтальним прямокутним вирізом та двома відхиленими звіриними голівками (Рис.1, Б, 7). Аналогічні накладки походять з кочівницького поховання біля ст.Калининська на Кубані, могильників Мокра Балка, Гудермес на Північному Кавказі, а також з аварських комплексів Боца та Кунбабонь. Деталі цього типу присутні і в дайламанському комплекті. Слід зазначити, що накладка з прямокутним горизонтальним вирізом присутня серед грифоноподібних накладок вільховчицького набору (Рис.1, А, 7).

Поясний набір з Козіївки містив також деталь з круглою рамкою та рогатим верхом. Цей предмет нагадує підвіски кочівницьких поясів (Рис.1, Б, 3). Такі підвісні деталі відомі в комплексах сивашівського типу (Арцибашеве, ст.Калининська, пох.10 кург.4, Єпіфанівка-Красюківська) [12, табл. 14, 4, 23, 29-31, 26, 10], Вознесенні [8, рис.38, 5]. Вони є притаманними тюркським поясам Південного Сибіру [10, рис.23, 13, 27]. Разом з тим, поясні бляшки з круглою рамкою дозволяють провести паралель між комплексами з Мартинівки та Козіївки, в яких присутні накладки зі складним профілем.

Серед предметів Мартинівського скарбу до гарнітури з складнопрофільними деталями імовірно входили стилізовані рогаті двочастинні накладки, одночастинна підтрикутна накладка з рослинним прорізним орнаментом, горизонтально-симетричні накладки з закінченнями щитовидної форми з прямими боками та боковими вирізами, а також ремінні наконечники з прямими боками, зокрема порожнистий наконечник, що були прикрашені, як і рогаті накладки, тамгоподібним орнаментом. Близькі до мартинівських горизонтально-симетричні накладки відомі в лангобардських комплексах Італії (Ночера Умбра) та на аварських пам'ятках [5, рис.40, 4, 6]. Слід відзначити, що деталі поясного набору з Мартинівки, до якого входили складнопрофільні накладки, як і деталі гарнітурів з Кішкерьош-Варасалага та Кішкерьош-Вагохід, були оздоблені тамгоподібними візерунками (Рис.3, Б, 1-7, 8-12, 15, 17-20). Тамгоподібні знаки присутні й на деяких накладках з Вільховчика (Рис.1, А, 12-13).

Таким чином, серед напрямків культурних зв'язків, що знайшли відображення в слов'янських ремінних гарнітурах, зі складнопрофільни-

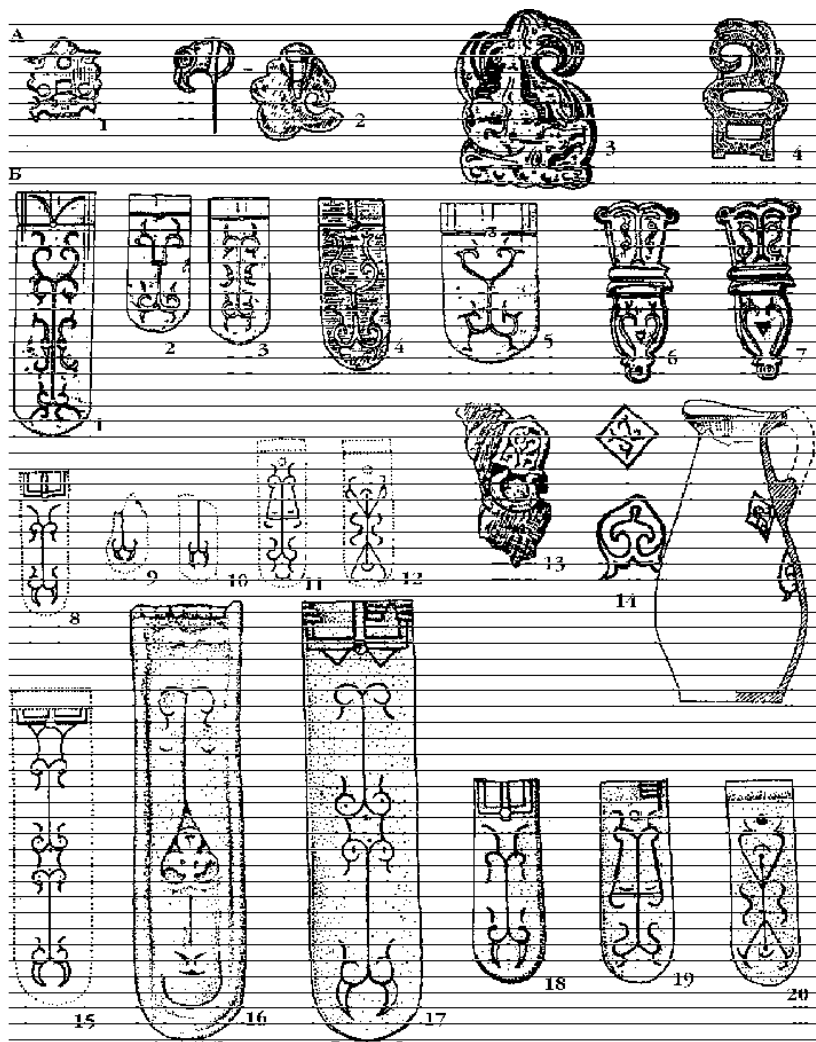

Рис. 3. А – паралелі до складнопрофільних накладок в степових культурах скіфського часу: 1 – Козіївка; 2 – тагарська культура, Верхній Єнісей; 3 – тасмоїнська культура, Східний Казахстан; 4 – старожитності скіфського часу Туви;

Б – талієподібні орнаменти з відгалуженнями-завитками: 1–7 – Мартинівка; 8–12, 15 – Кішкорьови-Варсалат; 16 – Угорщина; 17–20 – Кішкорьови-Вагохід; 13 – Кудирге (Алтай); 14 – Борижари (Прибалхашія).

ми накладками виділяються степовий, зокрема алтайсько-південносибірський напрям, з яким пов'язані такі поясні набори з зображенням грифонів, округлі складнопрофільні накладки, поясні підвіски з круглою рамкою, а також деякі мотиви і стилістика орнаментів. Ряд елементів цієї групи поясів має паралелі в аварських матеріалах. То видовжені із вузькою ніжкою накладки, подібні до речей з Козіївки (першого варіанту III типу), прикрашені тагоподібними знаками поясні наконечники, що поєднуються з складнопрофільними накладками.

Іншу східну паралель мають речі з іранського комплексу (грифоподібні та прямокутні горизонтально-симетричні накладки, накладки з двома звіриними голівками та прямокутною проріззю).

При визначенні походження складнопрофільних грифоподібних накладок важливим є ступінь вираження у них характерних ознак. Так, при порівнянні накладок I типу із Вільховчика, Козіївки, а також Дайламану з речами, що перегукуються з виявленими на території Аварського каганату (Будакалаш) та в Італії (Ночера Умбра), впадає в око умовність трактування голівок грифів, які практично не вирізняються в профілі предметів [15, taf. 94, 3; 5, рис.48, 22].

Художні прийоми, що є притаманним для складнопрофільних предметів, знаходять аналогії в мистецтві ранніх кочовиків. Так, накладки з "вписаними" в контур стилізованими голівками грифів та вигинами-завитками відомі в тасмолінській культурі скіфського часу Східного Казахстану, синхронних їй старожитностей Туви та тагарської культури Верхнього Єнисею [11, табл. 54, 8; 78, 43; 85, 14] (Рис.3, А, 2-4) В наступний період речі з грифоподібними мотивами відомі в культурі хунну Монголії і Ордоса [13, рис.55, а; 11, табл. 114, 17]. Для цих речей є характерним поєднання голівки грифона з протилежним дзьобу відгалуженням-завитком. За своєю стилістикою перелічені предмети перегукуються з орнаментальними мотивами хунських килимів, виявлених в курганах Ноїн-ули (Монголія) [13, табл. XLII, XLIII, XLV]. Безумовно, суттєвий хронологічний розрив не дозволяє проводити прямі паралелі між накладками з Вільховчика й Козіївки та переліченими предметами з Центральної Азії. Проте, ці аналогії є важливими в пошуку вигоків художніх мотивів з грифоподібними елементами.

Живучість складнопрофільних, із використанням звіриних елементів мотивів в Центральноазійському регіоні засвідчується їх широким застосуванням в народному мистецтві, зокрема в оздобленні поясних підвісок, деталей кінського спорядження у народів Алтаю, Туви, Монголії [6, рис.XIV, 3; XV, 2-3; L, 4, 7; LI, 4, 8].

Впадає в око різноманітність відомих у слов'янському Придніпров'ї

складнопрофільних поясних деталей та поєднання в одних комплексах із ними компонентів, які присутні лише в певних регіонах. Так, у слов'ян і у аварів відомі тампоподібні знаки, а також складнопрофільні накладки 1 варіанту III типу, відсутні в іранському комплексі. Складнопрофільні деталі I типу та прямокутні накладки з боковими вирізами, присутні в гарнітурах з Дайламану та Придніпров'я, не мають аналогій в аварських старожитностях. З огляду на це, видається імовірним, що у слов'ян складнопрофільні поясні деталі з'являються незалежно від аварів та Ірану. Цілком можливо, що речі цієї групи, що відомі в усіх трьох осередках, мають спільне походження. Враховуючи, як регіони, де були виявлені предмети зі складним профілем, так і аналогії іншим елементам, з якими вони поєднувались, появу їх у слов'ян слід пов'язувати із впливами азійської або тісно пов'язаної зі Сходом групи кочових племен.

Примітки

1. *Айбабин А.И.* Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени // МАИЭТ. – Симферополь, 1990.
2. *Атаевин А.Г.* Погребения VII – начала VIII вв. из Восточного Приазовья // Культура Евразийских степей второй половины I тыс. н.э. – Самара, 1996.
3. *Аулік В.В.* Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. в Західній Волині. – К., 1972.
4. *Гаврилова А.А.* Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племён. – Л., 1965.
5. *Гавритухин И.О., Обломский А.М.* Гапоновский клад и его историко-культурный контекст. – М., 1996.
6. *Коренько В.А.* Искусство народов Центральной Азии и звериный стиль. – М., 2002.
7. *Корзухина Г.Ф.* Клады и случайные находки вещей круга “древностей ангов” в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // МАИЭТ. – 1996. – V.
8. *Приходнюк О.М.* Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.). – К.; Чернівці, 2001.
9. *Приходнюк О.М., Падин В.А., Тихонов Н.Г.* Трубчевский клад антского времени // Материалы I тыс. н.э. по археологии и истории Украины и Венгрии. – К., 1996.
10. Степи Евразии в эпоху средневековья. – М., 1981.
11. Степная полоса азиатской части СССР в скифо-сарматское время. – М., 1992.
12. *Рашиев Р.* Прабългарите през V–VII век. – София, 2004.
13. *Руденко С.И.* Культура хуннов и ноинулинские курганы. – М.; Л., 1962.
14. *Balint C.* Kontakte zwischen Iran, Bizanz und der Steppe // AWARENFORSCHUNGEN – Wien, 1992.

15. *Garam E.* Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts. – Budapest, 2001.

16. *Szymański W., Dąbrowska E.* Awarzy. Węgrzy. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979.

Резюме

В статті аналізуються поясні набори славянських кладов типу Вильховчик-Козиевка в контексті культурно-історических контактів з азіатськими кочевниками.

Одержано 18 квітня 2005 р.

УДК 903.3(477.4)“9-13”

І.П.Возний

ПЛОЩА ТА ЗАБУДОВА ПОСЕЛЕНЬ X–XIV ст. НА ТЕРИТОРІЇ МЕЖИРІЧЧЯ ВЕРХЬОГО СИРЕТУ ТА СЕРЕДЬОГО ДНІСТРА

У статті на основі залучення широкого кола джерел і, в першу чергу, археологічних, розглядаються проблеми визначення розмірів поселень в різні хронологічні періоди. Простежується взаємозв'язок із збільшенням кількості поселень і зменшенням їхньої середньої площі. Приділена увага плануванню та забудові відкритих поселень.

Ключові слова: Русь, сільські поселення.

Проблема історії давньоруського села все ще належить до числа недостатньо розроблених. До недавнього часу вона досліджувалася, в основному, за писемними джерелами. Села згадуються уже в X ст. в угодах русів з греками, “Повісті временних літ”, літописах, але ці повідомлення стосуються, головним чином, побуту сільського населення. У XII–XIII ст. основна маса сільського населення на Русі, незалежно від його правового становища, називалася смердами, які “иже по селом живут”¹. У Короткій редакції “Руської Правди” згадується “смердей конь”, що свідчить про широке його використання на селі². Деякі свідчення стосовно життя на селі знаходимо на сторінках літописів. Так, дружинники Святополка у 1103 р. не радили йому починати війну під час весняних польових робіт: “Не время весне воевати хоче погубити смерды и ролью имь”³. Давньоруські літописи згадують про феодальну земельну власність дружин-